

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ ШАХРАЙСТВА КРІЗЬ ПРИЗМУ ДЕВАЛЬВАЦІЇ ЕТИЧНИХ СТАНДАРТІВ У БІЗНЕСІ

У статті узагальнено детермінанти девальвації етичних стандартів в бізнесі та аудиті. Обґрунтовано взаємозалежність між зниженням якості аудиторських послуг та деволуцією моральних принципів в суспільстві. Проаналізовано основні підходи до попередження шахрайства з боку аудиторів та їх клієнтів.

The issue considers the determinants of ethical standards devaluation in business and audit. The correlation between the auditor services quality decrease and societal moral principles devolution is defined. The basic approaches for auditors' and their clients' fraud prevention are analyzed.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Одним із найважливіших напрямків розбудови української економіки до європейського рівня є формування довіри в суспільстві. Важливою перешкодою на шляху до цього є шахрайство як вид економічного злочину. Як показують результати опитувань, кількість випадків фінансового шахрайства в українських компаніях майже удвічі перевищує цей показник у країнах Центрально-Східної Європи. При цьому 90% випадків виявлення такого шахрайства відбувається завдяки банкам, які повідомляють про них контролюючим органам. Ситуація ускладнюється регулярними скандалами за участю великих публічних компаній та аудиторів, обвинувачених в недобросовісних (неетичних) діях.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Проблемі протидії шахрайству в бізнесі присвячено безліч як наукових досліджень, так і практичних розробок, серед яких варто виділити праці В. Андрієнка [1, с.130–245], Є. Гарнаги [2], Є. Гутцайта [3, с.73–77], І. Заєць [4, с.155–162], О. Макеєвої [5, с.13–15], Я. Петркова [6, с.189–198], В. Пічі [7, с.32–37], О. Чикуніної [8, с.10–17], Дж. Іммордіно [9, с.10–45], Е. Кейна [10, с.5–27], Дж. Кохена [11, с.1–18], Ф. Фукуями [12, с.425–700] та інших.

Важливе місце в боротьбі з шахрайством надають аудиту як формі незалежного професійного контролю, який доповнює традиційні механізми протидії незаконній діяльності – майнову, адміністративну та кримінальну відповідальність, а також новітні інструменти державного регулювання господарських правовідносин – фінансовий контроль, системи банківського нагляду та моніторингу [13; 11, с.358–741].

Кримінальний кодекс України під шахрайством розуміє заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою. Згідно з Міжнародним стандартом аудиту 240 «Помилки і шахрайство» під шахрайством слід розуміти навмисні дії однієї або кількох осіб з управлінського персоналу, тих, кого наділено найвищими повноваженнями, працівників або третіх осіб, що пов'язана із застосуванням омани для отримання неправомірної або незаконної переваги [14].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Для вирішення проблеми шахрайства в бізнесі прийнято використовувати рестрикційний підхід, сутність якого полягає в обмеженні можливості персоналу набуття незаконної переваги. За цим принципом формують систему внутрішнього контролю – роздроблення повноважень, концентрація механізму санкціонування в вертикально-інтегрованих структурах, обмеження прав доступу до активів чи відповідальності в процесі прийняття управлінських рішень, що значно знижує оперативну ефективність суб'єктів господарювання, призводить до втрати елементу інноваційності на користь стандартизації та уніфікації. Таким чином, правила,

створені сприяти безпечній діяльності економічних агентів, стають приводом для застосування механізму покарання.

Іншою проблемою боротьби з шахрайством є мутація інструментів її протидії, обумовлена неоднорідним розвитком інститутів в суспільстві, породжуючи класичний «риннок лимонів» в тих видах підприємницької діяльності, які вважаються оплотом моральності та довіри. Прикладом цього є аудиторська діяльність, поступова девальвація етичних стандартів в якій призводить до невідворотних наслідків втрати довіри на ринках та репутації в бізнес-середовищі, коли аудитори, запрошені для виявлення помилок та шахрайства, самі стають суб'єктами неетичної поведінки.

Постановка завдання. Важливість зазначеної проблеми потребує визначення детермінантів девальвації етичних стандартів в бізнесі та аудиті, обґрунтування взаємозалежності між зниженням якості аудиторських послуг та деволуцією моральних принципів в суспільстві, аналізу існуючих підходів та форм попередження шахрайства з боку аудиторів та їх клієнтів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо детермінанти девальвації етичних стандартів в бізнесі. Для цього використаємо політико-культурний підхід Н. Флігстіна, за яким визначення детермінантів залежить від стадії розвитку ринку: формування, стабілізації чи трансформації, на якій соціальні структури ринків намагаються пом'якшити дисбаланси та соціальні кризи (депресії, нова епоха сучасного розвитку) [15, с.46].

Так, на етапі формування ринків, коли економічні агенти лише вибудовують статусну ієрархію та визначають слабкі форми конкурентної взаємодії, рівень розвитку (чи навпаки, маргіналізації) соціальних інститутів відіграє ключову роль в дотриманні законів – правил гри. Основними викликами для суспільства на цьому етапі є недосконалість ринків та асиметрія інформації між учасниками ринкових відносин та органами регулювання.

В умовах стабільних ринків фірм, що досягають лідерства, починають захищати надбані конкурентні позиції (і не завжди законним шляхом). При цьому на рівень стабільності ринків впливає масштаб формалізації підприємницьких та трудових правовідносин, рівень лобіювання інтересів окремих груп у вищих органах державної влади.

А в період ринкової трансформації учасники ринку провокують посилення волатильності на ринках, посилюючи невизначеність та підвищуючи ризики безперервності діяльності. Головна роль у цьому процесі відводиться креативному обліку та аудиту як проявам шахрайства на бізнес-рівні.

Підхід Флігстіна ідеально пояснює та описує поступове нівелювання етичних принципів в бізнесі, що має прояв у вигляді:

1) надмірної формалізації діяльності економічних агентів, коли правила та інструменти контролю за господарськими процесами стають жорсткішими, набувають каральних властивостей;

2) перманентної стратифікації та економічній поляризації суспільства, коли більшою частиною світових (національних, регіональних) ресурсів володіє все менша кількість осіб, водночас значна частина населення знаходиться поза межею бідності;

3) збереження індивідуалізації приватно-майнових відносин, коли метою діяльності кожного члена суспільства є підвищення, передусім, власного добробуту.

Він дає змогу визначити чинники, що підвищують ризик шахрайства, якими є корупція, зовнішній тиск на досягнення фінансових результатів, загроза звільнення, внутрішній тиск на досягнення фінансових результатів, задані агресивні показники діяльності, досягнення цілей для отримання бонусів, зменшення бонусів для управлінського персоналу.

Для обґрунтування взаємозалежності між зниженням якості аудиторських послуг та деволуцією моральних принципів в суспільстві розглянемо декілька прикладів.

В 2008 році французький банк Societe Generale був змушений офіційно оголосити, що внаслідок шахрайства втратив 4,9 млрд. євро. Причиною фактичного банкрутства стали шахрайські дії Ж. Керв'еля, 31-річного банківського клерка. За даними слідства, Керв'ель від

імені цієї фінустанови незаконно переводив величезні суми коштів на підставні рахунки в різних країнах. Як показали результати внутрішньої перевірки, розмір цих коштів значно перевищував власні капітали Societe Generale і майже дорівнював розміру річного дефіциту бюджету Франції. Як пізніше стало відомо, безпосереднє керівництво клерка було поінформовано про його «нестандартні» операції, але не вжило жодних заходів, з огляду на отримані бонуси, а аудитор банку не ідентифікував ризик шахрайства як суттєвий з огляду на необхідність значного збільшення обсягу перевірки та тиску з боку клієнта.

Порушення фінансового законодавства в більшості європейських держав визнаються злочинними під впливом актів міжнародного характеру. Зокрема, Конвенцією про захист фінансових інтересів ЄС (1995 р.) запропоновано включити до національних законів низку шахрайських деліктів «як не вигідних для інтересів Європейського союзу». Зокрема, у Рамковому рішенні Ради ЄС «Про боротьбу з шахрайством та підrobкою без готівкових платіжних засобів» (2001 р.) визначено, що кожна держава зобов'язана криміналізувати умисні діяння щодо банківських платіжних засобів.

У Швеції останніми роками поширено шахрайське ухилення від сплати ПДВ під час торгових операцій із продуктами харчування. Основною метою вчинення таких злочинів є купівля товарів зі шведським ПДВ з подальшим ухиленням від виплати цього податку в інших країнах ЄС. Зокрема, товари, що імпортують до Швеції, реалізують за готівку в невеликих магазинах, де їх облік не ведеться, без урахування ПДВ за більш низькими цінами. Іншою проблемою є значні масштаби страхового шахрайства. За оцінками шведських правоохоронців, сумарна шкода на ринку страхових послуг від шахрайства становить 500 млн. євро в рік, що дорівнює 20% страхових платежів (з яких 60–70% – припадає на страхування автотранспорту). При цьому у звітах зовнішніх аудиторів зазначена обставина жодного разу не фігурує в якості причини модифікації аудиторської думки.

Іншими всесвітньо відомими прикладами девальвації етичних стандартів в аудиті є банкрутство аудиторської компанії Arthur Andersen та енергетичного гіганта США – компанії Enron, судові розгляди проти компаній великої аудиторської четвірки у справах Ernst&Young та Superior Bank, KPMG та Xerox, Deloitte та Eastman Kodak.

Показовим є той факт, що починаючи з 2009 року кращою аудиторською компанією в світі визнається Grand Thornton, яка не входить до «Великої четвірки», а обсяг втрат інвесторів від останньої світової фінансової кризи склав \$22 трлн., урядів – \$12 трлн., що становить в сукупності близько 50% світового ВВП.

Утім, криза довіри в суспільстві є водночас причиною і наслідком збільшення кількості етичних проблем. Взаємозв'язок між етикою та якістю надання аудиторських послуг пояснюється наступними обставинами:

- ігнорування етичних стандартів призводить до порушення фундаментальних етичних принципів;
- наявність загроз дотримання етичних принципів вимагає від аудитора дій, спрямованих на усунення чи мінімізацію впливу загроз в процесі виконання завдання;
- основним інструментом забезпечення дотримання етичних принципів в аудиті є ефективна система контролю якості надання аудиторських послуг.

Ігнорування ринками зазначених обставин і призвело до поступового зниження якості послуг аудиторів відповідно до занижених вимог самих замовників (ринків) [6, с.189–198].

Виходячи з вищенаведеного до причин девальвації етичних стандартів в аудиті варто віднести:

- постійний тиск з боку клієнтів щодо зниження розміру гонорару;
- зниження рівня кваліфікації аудиторських кадрів
- швидкі темпи розвитку аудиторських послуг в транзитивних економіках та концентрація ринків в розвинених країнах
- поява нових (додаткових) видів аудиторських послуг;
- недостатнє нормативне та методологічне забезпечення, регуляторний та професійний контроль.

Зауважимо, що шахрайство може бути результатом того, що управлінський персонал підприємства приділяє незначну увагу контролю за можливістю виникнення таких фактів як:

- здійснення фіктивних записів у журналах реєстрації операцій чи документів, особливо в кінці облікового періоду;
- невідповідна корекція припущень та зміна суджень, які було використано під час оцінки залишків на рахунках;
- пропуск, дострокове або запізнile визнання у фінансових звітах подій та операцій, що відбулися у звітному періоді;
- приховування або не розкриття фактів, що можуть впливати на суми, відображені у фінансових звітах.

Незаконне привласнення активів може здійснюватися багатьма способами, зокрема у формі:

- привласнення грошових коштів;
- фізичного викрадення матеріальних активів або інтелектуальної власності;
- примушення підприємства до оплати фактично непоставлених товарів та послуг;
- використання активів підприємства у власних цілях.

Різновидом шахрайського посягання на власність є одержання майна під хибним приводом. Хибним вважається умисне подання фактів щодо минулих подій чи сьогодення (але не майбутнього), які впливають на помилкове сприйняття чи неправильне розуміння потерпілим ситуації щодо стану речей і предметів. Такі дії можуть бути вчинені усно, письмово чи за допомогою обманної поведінки. Ця форма викрадення позначається різними словами, проте її головна суть полягає в тому, що особа з наміром обманути потерпілого набуває права на чуже майно шляхом свідомого хибного подання матеріальних фактів, що мали чи мають місце.

До передумов, що створюють можливість вчинення економічних злочинів на підприємстві відносяться: відсутність системи внутрішнього контролю; низький рівень бухгалтерського обліку; обмеження матеріальної відповідальності персоналу; нерозвиненість середовища контролю.

Розглянемо основні форми боротьби з шахрайством на рівні підприємства:

- 1) бухгалтерська експертиза;
- 2) внутрішній контроль (система внутрішнього контролю, внутрішній аудит);
- 3) зовнішній контроль (ревізія, зовнішній аудит).

1. Бухгалтерська експертиза. Слід зазначити, що обставини, що сприяли вчиненню економічних злочинів, найбільш повно можуть бути виявлені і досліджені саме в процесі здійснення бухгалтерської (судово-бухгалтерської) експертизи.

На стадії попереднього контролю експертиза визначає яким чином бухгалтерська служба контролює, наприклад, норми витрат сировини ті ін. Тут головним завданням є попередження нецільового використання фінансових ресурсів, недопущення неефективних виробничо-господарських операцій, що можуть нанести господарському суб'єкту збиток чи погіршити його економічний стан.

На стадії поточного контролю експертиза встановлює чи достатньо бухгалтерський апарат контролює прийняття виготовленої продукції, та правильність її реалізації. Головне завдання – це розкриття невикористаних резервів у діяльності підприємства, виявлення відхилень фактичних результатів від запланованих та прийняття необхідних заходів щодо нейтралізації негативних факторів, що впливають на виробничо-фінансову звітність.

2. Внутрішній контроль. Важливою проблемою в господарській діяльності окремих підприємств те, що власники не завжди отримують достовірну інформацію про діяльність власного підприємства, що спричинене змовою керівника з персоналом бухгалтерської служби та представленням у звіті власникові вигідну для них інформацію. Таким чином створення на підприємстві ефективно системи внутрішнього контролю, яка на підставі аналізу можливих шляхів запобігання ризиків шахрайства, забезпечувала б досягнення відповідного рівня економічної безпеки, значною мірою сприятиме проведенню незалежного

аудиту, який передбачає виявлення фактів шахрайства у фінансовій звітності суб'єкта господарювання.

Зниження шахрайства можна досягати шляхом використання на підприємствах внутрішнього аудиту, який є найефективнішим засобом боротьби з шахрайством, даючи змогу керувати, контролювати та аналізувати діяльність підприємств в частині законності та ефективності здійснення операцій.

Внутрішній контроль на підприємстві є обов'язковою умовою достовірності облікових даних та інформації, яка формується в системі бухгалтерського обліку, а також одним з найефективніших методів профілактики шахрайським діям як з боку працівників, так і з боку керівництва підприємства.

Контроль за документуванням господарських операцій та відповідністю їх реальним фактам господарського життя, які відбуваються на підприємстві, необхідно забезпечити шляхом запровадження чіткої організації документообороту, яка повинна ґрунтуватися на контрольних процедурах. Здійснюються заходи на посилення контролю над зовнішнім аудитом, перегляд підходів аудиторів до перевірки, їх незалежність.

3. Ревізія. Важливим інструментом, що може виявити наслідки шахрайства є ревізія – метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи, організації з фінансових питань, достовірності обліку і звітності, спосіб документального викриття недостач, розтрат, привласнень та крадіжок коштів та матеріальних цінностей, попередження фінансових зловживань; перевірка наявності грошових коштів, цінних паперів, матеріальних цінностей.

На практиці розрізняють такі види ревізії:

- комплексні – перевіряються всі сторони господарської діяльності і всі види господарських операцій;
- неповні – контролюють лише окремі види господарських операцій;
- тематичні ревізії – підлягають перевірці за певний період окремих сторін фінансово-господарської діяльності організації. Тематичні перевірки – це перш за все податкові, а також аудиторські перевірки достовірності фінансової звітності підприємства [7, с.32–37].

За результатами ревізії складається акт, який стверджує про факт проведення комплексної, фінансової чи тематичної ревізії, що відображає її результати стосовно наслідків окремих фінансово-господарських операцій.

При виявленні істотних порушень фінансової дисципліни, недостатньої кількості коштів і матеріальних цінностей, інших зловживань матеріали ревізії передаються до слідчих органів і одночасно ставиться перед керівництвом перевіреного підприємства питання про звільнення з займаних посад винних осіб.

4. Зовнішній аудит. Важливу роль у запобіганні шахрайствам належить аудиторам. Адже представники цієї професії володіють усім інструментарієм для того, щоб зафіксувати факти шахрайства. Стандарти професії та кодекс аудиторської етики містять положення щодо регулювання у таких випадках.

Аудитор має знати, що виявлені випадки шахрайства мають негативні наслідки у вигляді незаконного привласнення активів клієнта-замовника, а це, своєю чергою, веде до неправдивого відображення даних у формах фінансової звітності. Згідно із Міжнародним стандартом аудиту зобов'язання запобігання та виявлення фактів шахрайства та помилок покладається на керівництво підприємства-замовника, тому аудитор не може відповідати за вчинення таких дій. У процесі аудиту в клієнта-замовника аудитор не може бути переконаним в тому, що виявить суттєві викривлення фінансових звітів.

Аудит спрямований на виявлення шахрайств, часто розглядають як частину обов'язків внутрішнього контролю, тому що він, як правило, здійснюється лише внутрішніми аудиторами. Проте виявляти шахрайські дії можуть і зовнішні аудитори за спеціальним дорученням.

Для виявлення шахрайства в ході аудиту доцільно використовувати так звані «золоті правила», які вимагають від аудитора:

- намагатися з'ясувати причину відхилень;
- не розглядати питання довіри до людей тільки залежно від їхнього становища в суспільстві;
- не припускати думки, що шахрайство неможливе на цьому підприємстві;
- відчувати особисту відповідальність за виявлення шахрайства; у разі виявлення потенційних проблем посилити контроль задля зниження ризику;
- знати ситуації, які супроводжуються значним ризиком шахрайства, їх ознаки [3, с.73–77; 5, с.13–15].

При зменшенні аудиторського ризику до прийнятної низького рівня, відповідно до МСА 330 «Аудиторські процедури відповідно до прийнятої оцінки ризиків» і МСА 550 «Пов'язані сторони» аудитор проводить аудиторські процедури, спрямовані на одержання достатніх і відповідних аудиторських доказів, які цьому сприяють [12, с.425–700].

Аналіз існуючих форм господарського контролю дозволив виокремити три підходи до попередження шахрайства:

- 1) казуальний: орієнтований на виявлення фактів шахрайства (ретроспективний, ex post: ревізія, аудит);
- 2) рестриктивний: спрямований на запобігання та попередження дій, що становлять можливу загрозу і можуть класифікуватися як шахрайство (перспективний, ex ante: система внутрішнього контролю);
- 3) ризик-орієнтований: направлений як на попередження, так і на виявлення фактів шахрайства (спеціально розроблений, ad hoc: система моніторингу внутрішнього аудиту).

Таблиця 1

Матриця вибору підходу до попередження шахрайства на підприємстві
(розроблено авторами)

Підхід / Критерій	Казуальний	Рестриктивний	Ризик-орієнтований
Вплив на перебіг бізнес-процесів	3	0	2
Ефективність збереження майна	1	3	2
Можливість попередження незаконних дій	0	3	2
Інтегральна оцінка	4	6	6
Рейтинг (місце)	3	2	1

Для оцінки підходу за обраним критерієм використовується шкала від 0 (найгірше) до 3 (найкраще). При цьому оцінка впливу на перебіг бізнес-процесів здійснюється за критерієм втручання та перешкоджання перебігу оперативних процесів на підприємстві при боротьбі з шахрайством.

Як видно з таблиці, найвищу ефективність в попередженні шахрайства мають рестриктивний та ризик-орієнтований підходи. Але з огляду на істотний вплив першого на перебіг бізнес-процесів (бюрократичне гальмування), автори віддали переваги ризик-орієнтованому підходу.

Разом із тим, ефективність протидії шахрайству напряму залежить від комплексу заходів, розроблених для досягнення поставленого результату. Дієва програма протидії шахрайству повинна відповідати бізнес-цілям підприємства та очікуванням ринку і має складатися з наступних етапів:

- оцінка: співставлення існуючої системи контролю з вимогами законодавства та світовою практикою, враховуючи зарубіжний досвід проведення розслідувань фактів шахрайства всередині компанії;

- визначення ризиків: визначення кола зацікавлених сторін, меж необхідного аналізу, стану існуючої системи управління ризиками шахрайства та шляхів її удосконалення.
- розробка програми: розробка комплексної програми та системи контролю направленої на попередження, виявлення та реагування на факти шахрайства.
- запровадження: запровадження комплексної програми та ефективної системи контролю в компанії, призначення відповідальних працівників з числа вищого керівництва компанії за функціонування засобів контролю.

Розглянемо основні напрямки боротьби з шахрайством:

- попередження: зниження ризиків виникнення шахрайства, шляхом створення кодексу корпоративної етики, проведення семінарів на тему протидії шахрайству та розподілу повноважень між співробітниками;
- виявлення: своєчасне розкриття фактів шахрайства та інших неправомірних дій, шляхом оцінки на постійній основі ризику шахрайства, використання анонімних опитувань, контрольних перевірок, проведення зовнішніх аудиторських перевірок, планування та бюджетування діяльності компанії та пошук відхилень від планових показників;
- реагування: прийняття заходів, щодо виправлення ситуації, яка склалася та усунення наслідків шахрайства, шляхом проведення внутрішніх розслідувань, залучення зовнішніх експертів з метою проведення незалежного фінансового аналізу неправомірних дій та оцінки матеріальної шкоди завданої підприємству, консультування стосовно санкцій та штрафів до винних осіб [2].

За напрямками боротьби з шахрайством можна виокремити відповідні елементи комплексної програми, які наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Приклад основних елементів комплексної програми протидії шахрайству
(розроблено за даними [11, с.1–18])

Попередження	Виявлення	Реагування
Нагляд з боку ради директорів/аудиторського комітету Функції виконавчого керівництва всіх рівнів Функції внутрішнього аудиту		
Оцінка ризику шахрайства	«Гарячі лінії» і механізм зворотнього зв'язку	Порядок проведення внутрішніх розслідувань
Кодекс корпоративної етики та внутрішньо фірмові стандарти, посадові інструкції тощо	Аудит та поточний контроль	Дисциплінарна відповідальність та система підзвітності
Уважність при наборі персоналу та виборі контрагентів	Аналіз даних використовуваних в процесі розслідувань	Порядок розкриття інформації
Система внутрішніх комунікацій та навчань	–	Порядок проведення заходів по виправленню порушень

Таким чином, поєднання інструментів контролю, функції аудиту та управління дозволяє підвищити ефективність протидії шахрайству на рівні суб'єкта господарювання шляхом взаємодоповнення механізмів попередження, виявлення та реагування на протиправні дії з боку працівників підприємства та/або третіх сторін.

Висновки і перспективи подальших розробок. Узагальнюючи результати дослідження необхідно зазначити таке.

1. Шахрайство є негативним феноменом розвитку людства. Його існування не обмежується певним етапом розвитку ринків, а поступово трансформується, набуваючи нових форм та видів. Застосування політико-культурного підходу до визначення

детермінантів девальвації етичних стандартів в бізнесі та аудиті дозволило не тільки пояснити причини незаконної поведінки учасників ринку, а й виокремити підходи до боротьби з шахрайством.

2. Обґрунтування взаємозалежності між зниженням якості аудиторських послуг та деволуцією моральних принципів в суспільстві засвідчило необхідність підвищення інтересу (та довіри) суспільства до професії аудитора, перегляду існуючих механізмів регулювання аудиторської діяльності в частині дотримання етичних стандартів, необхідності усвідомлення аудиторами їх значущості в забезпеченні суспільної довіри та рівноваги на ринках.

3. Вибір підходу до попередження шахрайства залежить від конкретних умов господарювання та форми організації контролю на підприємстві. При цьому, дії, спрямовані на попередження шахрайства, а не на усунення його наслідків є порівняно ефективнішими в контексті забезпечення збереження майна.

Серед проаналізованих авторами підходів до попередження шахрайства найбільш ефективним є ризик-орієнтований, спрямований на усунення обставин, які б підвищували ризик шахрайства на підприємстві.

Список використаної літератури

1. Андрієнко В. О. Теоретичні аспекти забезпечення механізму економічної безпеки підприємства // В. О. Андрієнко. – К.: Знання, 2011. – 255 с.
2. Гарнага Є. Розробка комплексної програми дій для боротьби з шахрайством на підприємстві [Електронний ресурс] / Є. В. Гарнага // Ефективна економіка. – 2011. – № 8. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?n=8&y=2011>.
3. Гутцайт Е. М. Аудит: концепция, проблемы, эффективность, стандарты / Е. М. Гутцайт. – М.: ЭЛИТ 2000, ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 73–77.
4. Заєць І. В. Шахрайство у господарському процесі українських підприємств / І. В. Заєць // Вісник ЖДТУ. – 2010. – № 3 (53). – С. 155–162.
5. Макеєва О. Роль аудиту у запобіганні фінансовим шахрайствам / О. Макеєва, Д. Дінев // Економіст. – Серпень 2010. – № 8. – С. 13–15.
6. Петраков Я. Методологічні засади контролю якості аудиторських послуг в аудиті та світі / Я. В. Петраков, В. В. Короткий // Вісник Чернігівського державного технологічного університету. – 2009. – № 38. – С.189–198.
7. Піча В. М. Господарський контроль як спосіб виявлення та попередження шахрайських дій / В. М. Піча // Вісник ЖДТУ. – 2010. – № 2 (56). – С. 32–37.
8. Чикунова Е. П. Современное состояние этического регулирования аудита /Е. Чикунова // Аудитор. – 2003. – № 3. – С. 10–17.
9. Immordino G. Corporate Fraud, Governance and Auditing /G. Immordino, M. Pagano // Centre for Studies in Economics and Finance. – Working Paper no. 203 (Sept., 2008). – 45 p.
10. Kane Edward J. Continuing Dangers of Disinformation in Corporate Accounting Reports / Edward J. Kane // NBER. – Working Paper no. 9634 (Apr, 2003). – 27 p.
11. Cohen J. The Applicability of a Contingent Factors Model to Accounting Ethics Research / J. R. Cohen, N. M. Bennie // Journal of Business Ethics, 2007. – № 768. – P. 1–18.
12. Фукуяма Ф. Довіра: соціальні чесноти і шлях до процвітання: пер. з англ. / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ», НВП Єрмак, 2004. – 730 с.
13. Закон України «Про заборону фінансових пірамід» (зі змінами і доповненнями станом на 20.10.2012 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
14. Міжнародні стандарти контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг: видання 2010 року, частина 1. [Електронний ресурс] / пер. з англ.: [О. Л. Ольховікова, О. В. Селезньов, О. О. Зеніна та інш.]. – К.: МФБ, АПУ, 2010. – 852 с. – Режим доступу: http://apu.com.ua/files/temp/Ukr-block_T1-2010.pdf.
15. Флигстин Н. Рынки как политика: политико-культурный подход к рыночным институтам / Н. Флинстин // Экономическая социология. – 2003. – Том 4, №1. – С. 45–63.

Прийнято до друку 18.06.2013